

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr lic. Beaty Jadwigi Szpetkowskiej
„Pokuta i jej przebieg w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych.**

Studium teologiczne”

napisanej pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Arkadiusza Barona

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Wydział Teologii

Kraków 2023

(Maszynopis 485 stron)

Układ rozprawy

Przedstawiona rozprawa składa się z pięciu rozdziałów, które zostały podzielone na paragrafy; zaopatrzona jest również w abstrakt, wprowadzenie, zakończenie, wykaz skrótów, aneksy, bibliografię, w której autorka wyodrębniła źródła podstawowe, źródła uzupełniające, inne źródła starożytne, dokumenty magisterium Kościoła i synodów, Pismo Świąte, literaturę przedmiotu oraz literaturę pomocniczą.

Układ rozprawy jest logiczny, przemyślany i, poza drobnymi wyjątkami, nie budzi większych wątpliwości. Przyjęta kolejność rozdziałów pozwala na całościowe omówienie badanej problematyki. W przedstawionej rozprawie brak klasycznego wstępu. Zaproponowane przez doktorantkę wprowadzenie to przede wszystkim próba uzasadnienia trafności wyboru tematu rozprawy. Autorka starała się wskazać na znaczenie ksiąg pokutnych nie tylko w historii praktyki pokutnej Kościoła, ale także dla wielu współczesnych badaczy. Natomiast treści omawiane zazwyczaj we wstępie do opracowania naukowego, a więc: przedstawienie problemu badawczego oraz materiałów źródłowych będących podstawą przeprowadzonych badań, *status questionis*, terminologia, przyjęta metoda badawcza i struktura pracy, zostały szeroko zaprezentowane w I rozdziale pt. „Zagadnienia wstępne”. Pewną wątpliwość może budzić przedstawienie i omówienie w tej części terminologii używanej w księgach pokutnych, i jej umieszczenie pomiędzy punktami ukazującymi *status questionis* i przyjętą metodą badawczą. Taki układ rozbija nieco spójność rozdziału. W kolejnych rozdziałach zostały omówione grzechy, do których odnoszą się wskazania zawarte w analizowanych przez autorkę księgach pokutnych (rozdział II), wskazania pokutne za popełnione grzechy opisane w irlandzkich i walijskich (rozdział III) oraz anglosaskich (rozdział IV) księgach pokutnych. W ostatnim V rozdziale rozprawy autorka przedstawiła sposoby nakładania, przyjmowania oraz realizacji pokuty według informacji zawartych w materiale źródłowym. Ten rozdział należy do najciekawszych i najbardziej wartościowych części przedstawionej rozprawy. Całość

opracowania jest uwieńczona sprawnie i logicznie sprecyzowanymi wnioskami umieszczonymi w zakończeniu.

Ocena merytoryczna dysertacji

Doktorantka, jak to już wyżej wskazano, odeszła od klasycznego układu opracowania naukowego, poświęcając I rozdział omówieniu zagadnień wstępnych. Przedstawiła więc w sposób bardzo obszerny *status questionis*. W tym punkcie wykazała się dobrą znajomością treści dotychczas opublikowanych prac naukowych na temat sprawowania pokuty. Nie wymienia bowiem tylko autorów i tytułów publikacji, ale stara się je szerzej omówić, wskazując na najważniejsze zawarte w nich opinie i wnioski. Świadczy to o solidnym, szerokim przygotowaniu autorki do badań nad księgami pokutnymi. Warto też zauważyć, że już w tej części pracy doktorantka wykazała się umiejętnością krytycznego podejścia do wniosków postawionych przez niektórych badaczy, np. J. Payera (por. str. 39). Wśród prezentowanych publikacji znacząca część została przygotowana przez autorów spoza granic Polski.

W tej też części pracy doktorantka przedstawiła cel badawczy swego opracowania: „analiza danych dotyczących praktyk pokutnych i ich przebiegu w irlandzkich i brytyjskich księgach pokutnych” (str. 33). Dobrze, że autorka dodała jeszcze, iż zamierza badać aspekty teologiczne wskazań pokutnych. Dzięki temu czytelnik ma nadzieję, że nie stoi przed nużącą lekturą jedynie prezentacji treści poszczególnych ksiąg pokutnych, ale spotka się z ich ciekawą teologiczną interpretacją. Trzeba już w tym miejscu powiedzieć, że doktorantka postawiła przed sobą trudne zadanie, ze względu zarówno na wielkość materiału źródłowego, jak i niełatwą do interpretacji teologicznej jego treść. Omawiana w tym rozdziale terminologia używana w księgach pokutnych jest powszechnie znana. Autorka nie ograniczyła się tylko do opisanie znaczenia wyszczególnionych terminów, ale zaprezentowała je, odwołując się do konkretnych wydarzeń z dziejów praktyki pokutnej. Można zastanowić się nad kluczem wyboru wydarzeń ilustrujących użycie omawianej terminologii. Szkoda, że przedstawiając termin *abortus*, nie skorzystała ze znaczącej dla tego tematu publikacji ks. prof. Marka Starowieyskiego (*Aborcja i życie nienarodzonych w starożytności chrześcijańskiej*, Warszawskie Studia Teologiczne 22/1 (2009) s. 117-147). Brak też tu określenia, o który synod w Ancyrze chodzi, wszak odbyło się tam ich kilka (str. 63). Również omawiając termin *superstitio* i wspominając dzieło Marcina z Bragi, autorka nie sięgnęła do bardzo wartościowej publikacji W. Wójcika (*Analiza wierzeń i praktyk pogańskich w „De correctione rusticorum” Marcina z Bragi*, Warszawskie Studia Teologiczne 7 (1991) s. 57-88), a ograniczyła się jedynie

do opracowań obcojęzycznych. Warto doceniać przede wszystkim dorobek polskich badaczy antyku chrześcijańskiego.

Także w I rozdziale doktorantka omówiła metody badawcze, które stosowała w opracowaniu tematu rozprawy. Słusznie wskazała na różnice w interpretacji ksiąg przez teologia i historyka. Wyraźnie podkreśliła, że podczas analizy treści kolejnych ksiąg interesowała ją przede wszystkim „ich teologiczna aplikacja do celów pokutnych”, a także odniesienie do objawienia (str. 73). Ponadto słusznie założyła, że nie będzie osobiście badała zależności tekstów poszczególnych ksiąg, a skorzysta z wyników wcześniej opublikowanych badań. W przypadku ich braku zaś istniejące zależności zaprezentuje w dołączonych do rozprawy aneksach.

Kolejne rozdziały dysertacji, a szczególnie III-V stanowią jej zasadniczą część, gdyż zawierają analizę tekstów źródłowych. W II rozdziale natomiast doktorantka starała się przedstawić tło historyczne i teologiczne dotyczące rozumienia grzechu i praktyk pokutnych stosowanych w Kościele starożytnym. Taki układ jest jak najbardziej uzasadniony. Autorka omówiła więc tu grzechy, czyny naganne oraz praktyki pokutne w starożytności chrześcijańskiej. Wydaje się, że niepotrzebnie na początku rozdziału powołała się na *Katechizm Kościoła katolickiego*, w którym zostały umieszczone katalogi grzechów zaczerpnięte z tekstu Pisma Świętego. Wystarczyło do razu przejść do nauczania zawartego w księgach biblijnych, przy czym lepiej, gdyby najpierw omówiła wskazania zawarte w Starym, a dopiero potem w Nowym Testamencie. W ten sposób można łatwiej wykazać zmiany, które w omawianych zagadnieniach wprowadza Jezus Chrystus. Niewątpliwie ważną częścią dysertacji jest prezentacja nauczania wybranych pisarzy i ojców Kościoła na temat pokuty. Szkoda, że w tej części brakuje jakiegokolwiek wzmianki o ważnym dla tematu grzechu najstarszym chrześcijańskim dziele pozabiblijnym *Didache*, w którym autor zawarł katalogi grzechów wymagających pokuty. Ważną częścią recenzowanego rozdziału jest prezentacja orzeczeń starożytnych i wczesnośredniowiecznych synodów na temat pokuty, poczynając od synodu w Kartaginie (251 r.) po synody w Arles i Chalons-sur-Saône (813 r.). Autorka przedstawiła w sposób syntetyczny najistotniejsze orzeczenia i wskazania zawarte w zachowanych dokumentach synodalnych. W analizie treści wskazanych synodów trudno wskazać klucz ich wyboru, ponieważ problemem pokuty zajmowały się także synody niewspomniane w dysertacji, np. w Tours (567 r.), w Rouen (650 r.), XII synod w Toledo (681 r.). Znamienny jest brak wskazania działalności synodalnej pomiędzy synodem w Narbonne (589 r.) a synodem w Cloveshoe (747 r.). Tymczasem w międzyczasie odbyły się liczne synody, w czasie których podejmowano także problem pokuty. Bez wątplenia dla tematu rozprawy

ważna jest zawartość paragrafu 2.3, w którym zostały omówione czyny naganne w ujęciu praw na Wyspach Brytyjskich, a więc irlandzkim, walijskim, szkockim i anglosaskim. To bardzo cenny fragment pracy, którego treść pozwala lepiej zrozumieć orzeczenia analizowanych ksiąg pokutnych. Szczególnie ważne jest tu bardzo szczegółowe omówienie prawa *brehon*, które miało wpływ na praktykę pokutną w Kościele w Irlandii. Autorka słusznie poświęciła temu zagadnieniu odpowiednio wiele miejsca w swojej rozprawie. Równie interesująco zostały opracowane prawa walijskie głównie na podstawie publikacji K. Jaworskiej-Biskup. Należy jednak zastanowić się na tym, czy początki Walii należy łączyć dopiero z przybyciem w V wieku Brychana.

Kolejna część opracowania poświęcona jest opisowi katalogów grzechów w księgach pokutnych. Wydaje się, że po raz kolejny autorka niepotrzebnie sięgnęła do *Katechizmu Kościoła katolickiego*. Wystarczający jest tu materiał źródłowy. Należało też wskazać, dlaczego oparto się na katalogach grzechów przygotowanych przez Jana Kasjana i Grzegorza Wielkiego. Wszak znane są katalogi przygotowane przez wcześniejszych autorów, które są uznawane za wzorcowe dla kolejnych pokoleń. Należało z całą pewnością rozpocząć od przedstawienia myśli Ewagriusza z Pontu. Autorka, co prawda, wspomniała o nim, ale można było mu poświęcić trochę więcej uwagi. Jako bardzo ważną i niemal wzorcowo opracowaną należy uznać część pracy (2.4.2) poświęconą prezentacji katalogów grzechów w księgach pokutnych. Doktorantka poradziła sobie z prezentacją nie tylko samych katalogów, ale także wykazaniem istniejących ich powiązań i wzajemnych zależności. Wskazuje to na dobre opanowanie warsztatu naukowego. Co istotne w tej części, ale także w dalszych fragmentach dysertacji, wykazała się również umiejętnością samodzielnej, dobrze udokumentowanej i ciekawej interpretacji tekstu źródłowego (por. str. 160).

Następne dwa rozdziały prezentowanej pracy zostały poświęcone prezentacji pokuty najpierw w irlandzkich i walijskich księgach pokutnych (III rozdział), a potem w księgach anglosaskich (IV rozdział). Czytelnik otrzymał tu bardzo szczegółowy wykaz opisanych we wskazanych księgach pokut za grzechy i, jak to zostało w pracy określone, czyny naganne. Lektura tej części pracy, dość nużąca ze względu na bardzo szczegółową prezentację wskazań pokutnych opisanych w badanych księgach, skłania do pogratulowania doktorantce jej dokładności, wnikliwości i rzetelności w opracowaniu tematu. Przedstawiona analiza tekstów źródłowych bez wątpienia jest kolejnym potwierdzeniem dojrzałości naukowej doktorantki. Bardzo dobrze, że w tej części starała się odwoływać nie tylko do tekstu źródłowego w przekładzie polskim, ale w sposób dojrzały operowała terminologią w języku łacińskim. Autorka miała także odwagę do skorygowania niektórych tłumaczeń, dobrze uzasadniając

swoją wersję (str. 174). Nie bała się stawiać własnych, oryginalnych, dobrze umotywowanych wniosków. Czyniła tak np. podczas prezentacji problemu pokuty biskupa dokonanej na podstawie kanonów przypisywanych św. Patrykowi (str. 173). Ważne, że z tekstów kanonów został wydobyty ważny aspekt dotyczący celu nakładanej pokuty: miała ona charakter naprawczy, a nie karny (str. 173, 177). Problem ten zasługuje na szersze omówienie jako niezmiernie istotny w katechezie na temat sakramentu pokuty, także w obecnej rzeczywistości.

Nie zawsze można zgodzić się z proponowaną przez doktorantkę interpretacją źródeł. Referując wskazania z księgi Finniana 2, autorka wspomniała w komentarzu o elemencie recydywy w odniesieniu do powracających złych myśli. Trudno się z tym zgodzić. Nie zawsze bowiem złe myśli wynikają z woli człowieka. Często spowodowane są bardzo wieloma czynnikami o charakterze tak zewnętrznym, jak i wewnętrznym (str. 177). Na uwagę i pochwałę zasługuje natomiast zaprezentowana przez autorkę pracy znajomość szeroko pojętej twórczości ojców Kościoła. Można to zauważyć w analizie kolejnego kanonu z księgi Finniana dotyczącego dziewictwa. Interpretując rozumienie omawianego przepisu księgi, autorka podjęła polemikę z tezami M. B. Callan, wykazując, słusznie, że nie rozumie ona nauczania Hieronima na temat dziewictwa, jak również intencji Finniana (str. 182). Podobnie właściwie zinterpretowała kanon 24 w omawianej księdze pokutnej. Zabójstwo dokonane „bez nienawiści” należy rozumieć jako dokonane z rozmysłem, z zimną krwią. Trudno zatem doszukiwać się tu jakichkolwiek okoliczności łagodzących (str. 183). Dobrze, że autorka po raz kolejny zwróciła uwagę na pozytywny aspekt pokuty, opisany tym razem w analizowanych kanonach Finniana. Wskazuje on, że pokuta nie jest karą, ale próbą oczyszczenia serca grzesznika i drogą do jego przemiany. Wyraża to poprzez zastosowanie znanej zasady, że wady należy zwalczać przeciwstawnymi cnotami (str. 185). Podobny wniosek autorka wysnuła, interpretując regułę klasztorną Kolumbana. I w tym przypadku pokuta jawi się jako forma pomocy grzesznikowi (str. 200). Co istotne, ponieważ mamy tu do czynienia z regułą klasztorną, a więc dotyczącą życia mniszego, przypisane przez Kolumbana przepisy pokutne dotyczą nie tylko grzechów, ale także uchybień w gorliwości realizacji powołania mniszego, jak np. spóźniania się na modlitwę, zaniedbania troski o przybyszów (str. 210).

Lektura niektórych fragmentów tej części rozprawy budzi niekiedy wątpliwości, czy doktorantka nie ograniczył się jedynie do streszczenia treści przepisów zawartych w księgach pokutnych zgodnie z ich kolejnością w księdze pokutnej. Przykładem może być omówienie przepisów Kummeana dotyczących zaniedbań w przechowywaniu hostii. Temat został zaprezentowany w dwóch różnych fragmentach pracy (str. 241 i str. 243). Tymczasem należało go omówić w jednym miejscu i w ten sposób uniknąć zarzutu, że autorka jedynie streściła po

kolei wszystkie przepisy omawianej księgi. Błędu tego ustrzegła się natomiast w dalszych częściach dysertacji, kiedy wskazała na wzajemne zależności kilku ksiąg pokutnych w ocenie tego samego grzechu (por. str. 272, 273).

Podsumowując tę część dysertacji, należy podkreślić jej bardzo szczegółowy charakter w prezentacji zawartości omawianych ksiąg pokutnych. Autorka z przysłowiową benedyktyńską dokładnością przedstawiła kolejne wskazania pokutne, starając się ukazać zarówno ich oryginalne wskazania, niespotykane w innych księgach, jak i wzajemne zależności i podobieństwa. Ważne jest również, że nie korzystała z tekstu źródłowego tylko w jego polskim przekładzie, ale w razie potrzeby proponowała własne tłumaczenie omawianych kanonów, starając się własną wersję przekładu bardzo rzetelnie uzasadnić (np. str. 289).

Najciekawszą częścią przedstawionej do recenzji pracy jest V rozdział. Autorka omówiła w nim sposoby przyjęcia pokuty przez grzeszników oraz założony przez autorów ksiąg pokutnych jej przebieg. Cel badawczy tej części pracy został opisany zaraz na początku rozdziału. Dobrze, że we wstępnej części tego rozdziału zostały przedstawione sposoby odpuszczania grzechów wypracowane przez znaczących autorów starożytności. Na uwagę zasługuje wyraźnie wskazanie istoty przebaczenia grzechów. Jest ona możliwa dzięki odkupieńczej śmierci Jezusa Chrystusa. Jako interesujące należy uznać wyróżnienie jednego z proponowanych przez ojców sposobu odpuszczenia grzechów, w którym ważną rolę odgrywa „wspomożenie świętych” (str. 326-327). Może warto było w tym miejscu sięgnąć do pism św. Pawła, który używa terminu „święty” (np. Rz 16,15) i temat nieco rozwinąć. Jest to bardzo istotne w związku z zagadnieniem wspólnotowego przeżywania pokuty w starożytnym Kościele.

Szkoda też, że doktorantka przedstawiając dwanaście sposobów odpuszczania grzechów opisanych w Cum Prol 2-13, nie wskazała, czy chodzi o praktyki pokutne, czy o pokutę kanoniczną (str. 325-326). Niezwykle ciekawa w przebiegu pokuty okazuje się możliwość dokonywania zmiany jej formy. Świadczy to bowiem o indywidualnym podejściu do każdego pokutującego grzesznika, w konsekwencji do rozumienia leczniczego celu pokuty. Możliwość zamiany dopuszczają *Kanony irlandzkie*. Doktorantka szczegółowo opisała rodzaje takich zamienników (str. 330-332). Jednakże czytelnik opracowania staje przed ważnym pytaniem: Kto decydował o możliwości takiej zamiany, sam grzesznik czy też kapłan nakładający pokutę? Pytanie to pojawia się także w czasie lektury dalszych części pracy (str. 355). Indywidualne podejście do grzesznika proponowane jest także w przepisach *Księgi pokutnej Kummeana* (str. 334). Tu także odnajdziemy szczegółowy opis wymaganego przebiegu pokuty (str. 335). Równie interesujące i ważne dla poznania praktyki pokutnej są

zapisy zawarte w *Rozdziałach Teodora*. Autorka szczegółowo omówiła fragment zawierający przepisy regulujące tygodniowy przebieg pokuty, a następnie przepisy pokutne obowiązujące w dni świąteczne. W swoim dobrze opracowanym komentarzu doktorantka zauważyła, na podstawie dokonanej analizy tekstu, że pokutnika w ciągu roku przez ok. trzy miesiące nie obowiązywał żaden post, mógł spożywać takie same posiłki jak wszyscy inni, zachowując jedynie umiar w jedzeniu i picciu (str. 350-351). Należy przyznać, że przepisy te nieco zmieniają powszechnie znany obraz długotrwałej pokuty nakładanej za ciężkie grzechy. Co ciekawe, po raz kolejny w prezentowanych księgach pokutnych pojawiają się szczegółowe przepisy, w których uzależnia się ich wypełnianie od zdrowotnych możliwości pokutnika. Niestety wnioski postawione w tym przypadku przez doktorantkę wydają się zbyt powierzchowne. Trudno bowiem uznać za słuszne stwierdzenie, że propozycje różnych form realizacji pokuty były dopuszczalne ze względu na urozmaicenie jej przebiegu oraz „uniknięcie monotonnej, a przez to niezbyt zdrowej diety” (str. 353). Mało trafne w tym kontekście wydaje się też przywołanie rady św. Pawła skierowanej do Tymoteusza (1Tm 5,23), aby nie pił już wody (str. 354).

Dla poznania przebiegu pokuty publicznej ważne są informacje na temat liturgii pokutnej. Dobrze, że lektura rozprawy pozwala na zapoznanie się z jej opisem. Szkoda, że doktorantka w interpretacji materiału źródłowego nie podkreśliła i nie podjęła się szerszego omówienia wspólnotowego przeżywania pokuty. Wyraźnie świadczą o tym cytowane źródła, według których biskup i kler, wraz z pokutnikami, padał na ziemię i we łzach wszyscy śpiewali psalmy pokutne. Pokutujący grzesznik miał więc głębokie przekonanie, że w tym momencie wspólnota go nie odrzuciła, ale trwa z nim na modlitwie i w ten sposób go wspiera. Warto tu zacytować wypowiedź wspomnianego kilkakrotnie w rozprawie Cezarego z Arles, który jednoznacznie stwierdzał: *Zaprawdę powiadam, bracia, że jeśli istnieje ktoś, kto nie współczuje proszącemu o taką pokutę i z całego serca nie stara się wesprzeć go modłami u Boga, trzeba go uznać za człowieka nader nieludzkiego i bezbożnego* (Sermo 67,2). Właśnie wspólnotowość przeżywania pokuty, szkoda, że tak skromnie opracowana w dysertacji, była niezwykle ważna w pierwszych wiekach. Dzisiaj niestety prawie całkowicie zanikła, choć jest przeżywana w niektórych wspólnotach.

Jak wspomniano wcześniej, ostatni rozdział prezentowanego opracowania jest niezmiernie ważny dla poznania praktyki pokutnej Kościoła w omawianym okresie jego dziejów. Jest to najważniejsza i najciekawsza część przedstawionej do recenzji dysertacji.

Na uwagę zasługują także dołączone do pracy bardzo starannie opracowane i ważne dla całości opracowania tematu aneksy oznaczone literami od A do K zawarte na stronach 395-449. Cel ich opracowania oraz zawartość, autorka opisała na str. 77.

Strona formalna dysertacji

Doktorantka przygotowała swoją rozprawę starannie zarówno od strony językowej, jak i graficznej. Należy jednak dokonać korekty pisowni niektórych terminów, np. Kościół, kościół (np. str. 172, 239, 263, 333). Należy także ujednoczyć pisownie imion autorów opracowań. Niekiedy autorka przytoczyła tylko pierwszą literę imienia, innym razem użyła całego imienia np. str. 47. Podobnie jest z użyciem skrótu „ks.” przy powołaniu się na autora, który jest księdzem. Autorka niekiedy stosowała to określenie, innym razem tego nie uczyniła. W bibliografii należy ujednoczyć zapis imion starożytnych autorów i tytułów ich dzieł, używając wersji oryginalnej z dodatkową informacją o ewentualnym polskim przekładzie.

Wnioski końcowe

Podsumowując, należy stwierdzić, że podjęty przez doktorantkę temat jest bardzo interesujący i ważny nie tylko dla poznania dziejów praktyki pokutnej Kościoła, ale także dla współczesnego duszpasterstwa. Opracowanie tematu wymagało od autorki ogromu pracy, wręcz benedyktyńskiej cierpliwości i dokładności. Przygotowanie tak obszernej dysertacji, analiza tekstów źródłowych, dobrze udokumentowane wnioski, próba przedstawienia własnych opinii i przekładów tekstów źródłowych, umiejętność polemizowania z tezami innych autorów świadczy o dobrym opanowaniu przez doktorantkę warsztatu badawczego, a także o jej naukowej pasji. Na podkreślenie zasługuje również zebranie bardzo obszernej literatury przedmiotu, także w językach obcych.

Wykazane w recenzji pewne nieścisłości, braki, wątpliwości co do słuszności niektórych postawionych wniosków, nie pomniejszają wartości całej dysertacji.

Dlatego na podstawie Ustawy *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* z dnia 20 lipca 2018 r. (Dz.U. z 30 sierpnia 2018 r. poz. 1668), stawiam wniosek do Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne na Wydziale Teologii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie o dopuszczenie Beaty Jadwigi Szpetkowskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Poznań, dnia 11 września 2023 r.

ks. prof. UAM dr hab. Paweł Wygralak